

Anna Holešínská

**DOMITIANOVO PRONÁSLEDOVÁNÍ KŘESŤANŮ V PRAMENECH I SPORECH
MODERNÍCH BADATELŮ**

Posudek školitele diplomové práce

Anna Holešínská (nadále „řešitelka“) přijala pro svou diplomovou práci úkol nelehký, totiž zmapovat pramennou situaci i názory moderního bádání ohledně historicity tzv. Domitianova pronásledování křesťanů, dospět k vlastnímu řešení této sporné otázky a návdavkem konfrontovat badatele zastávající opačný názor a identifikovat nedostatky jejich argumentace. Hned v úvodu mohu s potěšením předeslat, že svůj úkol splnila způsobem, proti němuž nemám závažnějších námitek, ba naopak leckde a v leccěms její přístup a postup vysoce oceňuji.

Už strukturování výkladu v práci považuji za její výrazný klad. Úvod je jen stručný (s. 10–11) a nastiňuje především východiska a jednotlivé problémy bádání. Stručný je i výklad v 1. kapitole nazvané „Kontext pronásledování křesťanů v římské říši“ (s. 12–15). Tato stručnost by se snad mohla zdát hodnou výtky, ale při uvážení toho, že práce má celkem 192 stran a z toho 167 zabírá výklad, je více než pochopitelné, že některé její méně stěžejní části jsou pojaty maximálně stručně. Sledovány však jsou události jak konfliktů křesťanů s římským státem či společnostmi, tak s židovskými autoritami, ale není nijak reflektováno, že nejde o totožné fenomény, byť se samozřejmě prolínají.

2. kapitola nazvaná „Přehled dosavadního bádání“ (s. 16–28) je nutně výběrová, ale tento výběr je proveden velmi inteligentně. Zdá se totiž (není to ovšem nikde upřesněno), že do roku 1945 jsou registrována vyjádření významných dobových autorit a poté zejména těch, které otázky Domitianova pronásledování věnovaly speciální studii či se jejich práce se širším záběrem staly autoritativními. Speciální pozornost je věnována i vyjádřením autorit domácích, rozuměno z prostoru celého bývalého Československa, což kvituji, protože jakkoli je tento náš „rybníček“ malý, je vhodné, když už v domácích jazycích publikujeme, vést diskusi i spolu navzájem a ne pouze s věhlasnými badateli zahraničními. Otázkou však je, zda řešitelka v tomto přehledu někde čtenáře nemate, často totiž podává názory probíraných autorit jako domněnky, ale pokud k nim dospěly na základě nějaké argumentace, mělo to být v jejich formulacích zohledněno.

3. kapitola sluje „Přehled pramenných zpráv“ (s. 29–52) a jsou v ní skutečně shromážděny všechny pramenné zprávy, s nimiž řešitelka dále pracuje. Tento postup se jí osvědčil už v její práci bakalářské, v níž ovšem shromážděné pramenné úryvky přímo v dané kapitole i stručně komentovala, což v zásadě mohla i zde. V této práci uvádí jen originální text a překlad, ale nic víc, pouze celý výklad člení na podkapitoly, které svými tituly čtenáři napoví, co má v citovaných úryvcích sledovat. Přesto ale při čtení některých z nich bude asi čtenář prozatím lehce tápat, proč vlastně jsou do kapitoly zahrnuty. Ve výkladu v dalších kapitolách se mu ovšem vše osvětlí, nicméně nějaký stručný komentář k obsahu těchto úryvků, a zejména vypíchnutí toho, co bude v dalším výkladu hrát roli, mohlo a spíše mělo být i zde. Dále, vzhledem k tomuto účelu zahrnutí citovaných úryvků *in extenso* v nich každopádně mělo být vyznačeno členění na paragrafy. A poznáměčku mám i k úpravě překladů, pokud je řešitelka přebírá. Buďto je totiž modernisuje, jsou-li příliš archaické, nebo opravuje, jsou-li vadné (což jsou zejména překlady J. Nováka), anebo upravuje, pokud potřebuje zdůraznit aspekt, který bude hrát roli v dalším výkladu, ale stávající překlad ho příliš nereflektuje. Tento postup naprosto schvaluji, nicméně v případě úprav třetího z „typů“, které jsem tu právě nastínil, mohlo, a tudíž mělo, být křížově odkázáno na výklad níže, kde jsou dané úpravy vysvětlovány a dostatečně obhajovány, aby čtenář mohl počítat s tím, že mu jejich motivace bude objasněna.

4. kapitola nese název „Situace v Malé Asii“ (s. 53–115) a už z tohoto názvu vyplývá to, co ostatně řešitelka sama avizuje v úvodu na s. 10, byť tam nezdůrazňuje, že výklad na kapitoly věnované zvlášť situaci v Malé Asii a zvlášť v Římě rozdělí. Považuji to však za dobrý nápad, protože vyjádření pramenů, které máme, lze k jedné či druhé oblasti přiřadit celkem přesvědčivě a současně z nich lze usuzovat převážně jen právě na situaci v dané oblasti. Této kapitole ovšem řešitelka předesílá ještě výklad k několika obecnějším jevům, o nichž musí být čtenář informován, aby se v další argumentaci orientoval (podkapitola 4.1). Tento výklad je z hlediska potřeb práce na výši, čtenář se vše potřebné dozví a opravdu mu to umožní další výklad sledovat snáze.

Ve zbytku kapitoly už jsou probírány jednotlivé prameny, vždy nejprve otázka jejich autorství a datace a poté, protože u žádného z probíraných pramenů řešitelka nedospěla k názoru, že lze vyloučit, že se jeho svědectví může týkat doby Domitianovy, jeho možnosti přispět svými informacemi k řešení otázky, zda Domitianus křesťany pronásledoval, či-li nic. Totéž platí pro 5. kapitolu věnující se situaci v Římě (s. 116–154) a 6. kapitolu, v níž je zvlášť probíráno svědectví *Listu Židům* (s. 155–169), protože přestože se řešitelka přiklání k názoru, že reflektuje situaci v Římě, nepovažuje argumenty pro to za natolik neprůstředné, aby *List Židům* zařadila přímo do kapitoly věnující se situaci v Římě.

Poměrně málo pozornosti věnuje řešitelka v 7. kapitole (s. 170–171) pramenům v přísném slova smyslu sekundárním, tedy tradici počínaje Melitónem ze Sard, respektive už Hégésippem, v jehož případě se ale spokojuje s vyjádřením ve výkladu výše, k němuž pouze odkazuje (v pozn. 656). Teprve tyto prameny ovšem Domitiana z pronásledování křesťanů explicitě obviňují, řešitelka ale jejich svědectví nepovažuje za důvěryhodná, protože na základě pramenů dobových nabyta přesvědčení, že utrpěli-li křesťané za vlády Domitianovy nějaké násilí ze strany pohanů, neexistuje důvod, který by opravňoval k tomu, připisovat odpovědnost přímo Domitianovi. Přesto by samozřejmě bylo na místě prověřit, zda tyto prameny nemohou reflektovat skutečnost, o které nás ty dobové, jak se nám dochovaly, neinformují, řešitelka nicméně přijímá vysvětlení, že představa Domitiana pronásledovatele vznikla v podstatě jako fabulace, a potom samozřejmě nevidí důvod se touto tradicí více zabývat.

V 8. kapitole (s. 172–174) se řešitelka vrací k názorům významných autorit, s nimiž se neztotožnila, a poukazuje na to, v čem se podle ní ve své argumentaci mýlí. To ostatně bylo součástí zadání této diplomové práce, a na to konto by se prostor tomu věnovaný mohl zdát opět spíše menší, ale řešitelka poukazuje (s. 172) na to, že se s argumenty, kterým oponuje, vyrovnává průběžně už v předchozím výkladu, v čemž jí dávám za pravdu. V této kapitole už tedy jen shrnuje několik argumentů obzvláště markantních, které se objevují častěji, a odkazuje na výklad, který je podle ní vyvrací.

Závěr je opět stručný (s. 175–176), ale konstatuje to podstatné, co jsem zde shrnul už výše, tedy že na základě zpráv dobových pramenů nelze přímo Domitiana považovat za pronásledovatele.

Následuje bibliografie, která už jen svým rozsahem (s. 177–192) napovídá další z kladů celé práce. Je založena na velmi důkladné heuristice. Z pramenných zpráv, pokud je mi známo, není vynecháno nic, nebo případně jen zpráva Suetoniova o starci, který musel ve svých 90 letech úřadům předvést, že není obřezán (*Domit.* 12,2; zpráva je citována v pozn. 411, ale tomuto pozornost věnována není). Že ale dotyčný byl křesťanem, a měli bychom tak další nepřímou indicii zájmu úřadů o ně, je velmi diskutabilní. Sekundární literatury využila řešitelka ohromné množství, takže ji rozhodně nelze vytýkat, pokud snad něco opomenula, protože při aktuálním množství literatury k této otázce prostě zohlednit všechnu není možné. Např. na s. 14 ve výkladu o lugdunské aféře však odkazuje pouze na Eusebia, příhodným shrnutím problematiky je ale Dudzikův úvod v *Příbězích křesťanských mučedníků* – na podobný úvod k Iústínovi ostatně řešitelka předtím odkázala.

Dalším kladem práce je řešitelčin argumentační postup. Snaží se vždy maximálně odlišit poznatky, které můžeme považovat za jisté, od domněnek, a mezi těmi odlišovat oprávněné od

ryze spekulativních, či dokonce od klamných argumentů. Objektivním problémem ovšem je, že poznatků, které můžeme považovat za jisté, je opravdu malinečko, a tak se nakonec řešitelka nemůže vyhnout tomu, že občas sama staví na domněnkách, aniž si to možná úplně uvědomuje. Např. na s. 14 je konstatováno: „Z těchto zpráv je patrné, že se konflikty postupně nejen vyhrocovaly, ale i šířily“. Zpráva (o pronásledování před rokem 250) je ale tak málo, že právě toto patrné příliš není. Nikde to však nevede k závěrům, které by nebylo lze obhajovat.

Pokud jde o dílčí aspekty zpracování tématu, mohu konstatovat, že práce s texty v pramenných jazycích je na výši a několik málo nedostatků zřejmě vzniklo převážně z nepozornosti. Latiny se týkají tyto: na s. 14 je řečeno o Pliniovi, že křesťanství „nazývá „zhoubnou pověrou“ (*superstitionem pravam et immodicam*)“. Slova v závorce tak nejsou přeložena komplet, ale hlavně nejsou přeložena správně (na rozdíl od s. 66). Na s. 59 je v úryvku z Tertulliana formulace „pokud je císař zbožný“ – tvar slovesa být si ovšem musela řešitelka domyslet, ale zrovna tvar praesenta není vhodný, neb jde konkrétně o Nerona, ostatně Tertullianus na něj odkazuje spojením *ille princeps*, což překlad zastírá. Ostatní se týká řečtiny, přičemž v jednom případě je podle mě překladem zkreslen význam daného úryvku, nicméně nikoli ke škodě dalšího výkladu: na s. 34 (a srv. i s. 79) totiž pro originální „ἔτοιμοι ἄει πρὸς ἀπολογίαν“ není akceptován ČEP: „Buďte vždy připraveni dát odpověď“, což je na místě, ale řešitelka upravuje takto: „Buďte vždy připraveni bránit se“. Autor ale asi nevyzývá křesťany, aby bránili sebe, ale naději, o níž je řeč předtím. Dále na s. 77 vypadl z citátu v závorce výraz „ἀναστροφὴν“ a na s. 87 stojí: „což je patrné ze slov ἴνα καὶ εἴ τις ἀπειθοῦσιν τῷ λόγῳ“, nicméně ἴνα καὶ jsou zde nejen navíc, ale vlastně matou. Na s. 132 je konstatováno: „Rovněž je třeba upozornit na to, že Eusebios uvádí v *Historia ecclesiastica*, že tyto osoby měly, stejně jako Domitilla, odejít do vyhnanství, Bruttius ale v Eusebiově *Chronicu* říká, že podstoupily mučednictví.“ Údajná nesrovnalost je možná jen zdánlivá, nicméně faktem je, že podání v *HE* je zmatečné. Eusebios zde nejprve mluví o mučednictvích, ale v plurálu, takže při troše dobré vůle to lze považovat za shodu s informací v kronice. Poté zmiňuje „mnohé další“ a Domitillu, ale není úplně nutné trest specifikovaný pro Domitillu vztahovat i k oněm mnohým dalším (jinak by museli být všichni posláni na týž ostrov Pontia, kde by pak asi bylo poněkud narváno). A nakonec všechno ještě zkomplikuje tím, že jako příčinu potrestání Domitilly uvede τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἕνεκεν, tedy i jí vlastně přisuzuje martyrium, takže je naopak otázkou, zda jeho předchozí užití tohoto výrazu má odkazovat k mučednictví. Řešitelka si ale každopádně nepomohla tím, že na s. 40, ačkoli Novákův (opravdu vadný) překlad upravila, zde nechala jeho „pro svou pevnou víru v Kristu“. Na s. 144 je konstatováno: „Hermas se ve 2. vizi zmiňuje o osobě jménem Kléméns, které má být předána jedna z autorových knih.“ + v pozn. 531 je

akceptován Drápalův překlad βιβλαρίδια jako knížky. Nejde ale spíš o „exempláře“? Termíny knihy a knížky totiž v češtině budí dojem, že jde o dvě různá díla. Na s. 149 se operuje s překladem „že tento svět zahyne v ohni“, je ovšem vynecháno „v krvi a ohni“, nicméně musí jít o řešitelčino přehlédnutí, neb Drápal překládá správně.

Věcných chyb nacházím naprosté minimum, totiž jednu. Na s. 57 stojí: „Na začátek je důležité uvést, že v oblasti Malé Asie existovaly dva druhy provincií – císařské (Asia, Bithynie a Pontus) a senátorské (Galacie, Kappadokie, Lykie a Pamfylie, Kilikie).“ Bylo to ovšem naopak. V přísl. pozn. je odkaz na Diona, který vypočítává provincie, které Augustus ponechal senátu a lidu, a mezi nimi právě Asii a Bithýnii s Pontem. Na s. 61 je ostatně Bithynia-Pontus správně označena za senátorskou provincii.

V jednom dalším případě řešitelka tvrzení, které není správné, přijímá a pracuje s ním, totiž na s. 127: „Dión má tendenci jakékoliv zmínky o křesťanech vypouštět“ – nemůžeme vědět, že takovou tendenci měl, usuzuje se na ni jen proto, že u něho dle některých žádná zmínka není. Není to ale pravda (srv. Cass. Dio LXXIII, 4, 7) a druhou věcí je, že jeho dílo zdaleka nemáme dochované kompletně.

Opět jen jednou řešitelka nepodává informaci, která je důležitá. Na s. 121 konstatuje: „ale jen těžko můžeme říct, nakolik jsou tyto zprávy nezávislé a neovlivněné tradicí, která vznikla na základě Diónova podání.“ Jaký vliv mohlo mít dále podání Dionovo, je otázkou, ale spíše mohla hrát roli tradice, kterou on sám musel odněkud znát. Ovšem k posouzení, zda to je možné, mělo být každopádně uvedeno, z jakého období pocházejí spisy, z nichž dotyčnou židovskou tradici známe. Jiná nepodaná informace tolik důležitá není, nicméně na s. 155–156 chybí mezi navrhovanými autory *Listu Židům* Lukáš a Kléméns, které dle Órigena považovali za autory „někteří“.

Už častěji ovšem není řešitelčino podání precizní, a čtenář si tak nemůže učinit správnou představu. Na s. 13, v pozn. 4 stojí: „Nedávno se ovšem objevil pokus o zpochybnění historicity Neronova pronásledování“. Tato formulace je totiž zkratkovitá a čtenář se na jejím základě určitě bude domnívat, že podle Shawa pronásledování vůbec neproběhlo, ovšem jeho názorem je, že ano, ale nebyli to křesťané, kdo byl pronásledován. Dále na s. 14, v pozn. 12: „Je ovšem možné, že Deciovým cílem nebylo vymýtit křesťanství“. Podle mého názoru ovšem „vymýtit křesťanství“ nemohlo být cílem římského státu nikdy, pokud však jde právě o Decia, uvádí obsah jeho nařízení řešitelka v těle textu přesně – a o žádném mýcení v něm řeč není. Na s. 16 je zavádějící tato informace: „O Flavii Domitille se rovněž zmiňuje Bruttius, kterého cituje Eusebios“. Bruttia totiž Eusebios necituje, jde pouze o testimonium, takže o povaze Bruttiovy zprávy nevíme vlastně nic. A stejně tak na násl. straně, víme totiž jen to, o čem se nezmiňuje

Eusebios, ale nikoli, o čem se nezmiňoval Bruttius. Dále na s. 21: „Klíčová je, podle ní, informace u Dióna i Eusebia, že kromě ní bylo obviněno i mnoho dalších osob. Mezi tyto „mnohé další“ Sordi počítá Clementa, jeho ženu a Acilia Glabriona.“ Protože ale Dio a Eusebios nezmiňují coby oběti tytéž postavy, není jasné, na koho se naráží poznámkou „kromě ní“ a stejně tak se nemohou překrývat množiny „mnozí další“. Na s. 23: „Podle Ulricha ale tato zpráva dokazuje pouze to, že za Domitiana byli obviňováni židovští křesťané a že byli hned zproštěni viny.“ Opravdu Ulrich připouštěl, že probíraná zpráva je takovým důkazem? Nemělo místo „pouze“ být spíše „nanejvýš“? Na s. 24: „Klauck se první pozastavuje u zmínky o Antipovi“ – tzn., nikdo před ním se touto zmínkou nezabýval? Tak to ale určitě myšleno nebylo. Na téže s. 24: „Autor spisu tak, podle Klaucka, očekává Nerona jako posledního vládce, přičemž soudí, že je pravděpodobné, že aspoň část textu sepsal za Neronovy vlády.“ Zde bude zřejmě nějaká zkratka, protože za Neronovy vlády ještě nemohla existovat legenda o *Nero redivivus* ani očekávání, že bude posledním vládcem. Na s. 25: „Suetonius mluví o osobách, které skrytě vedly židovský život, aby se vyhnuly placení daně.“ Aktuální členění větné ovšem, aby bylo lze správně porozumět, vyžaduje slovosled jiný: „že Suetonius mluví o osobách, které židovský život vedly skrytě, aby se vyhnuly placení daně.“ Na s. 74 (a srv. i na s. 97 a 99): „autor používá označení Babylón pro město Řím, které se v literatuře objevuje až po r. 70, je nepravděpodobné, že by byl list sepsán dříve.“ Rok 70 ale není mezníkem, kdy se označení např. poprvé objevuje, ale od kdy má smysl počítat s jeho existencí. Jako *terminus post quem* je tedy pravděpodobný, ale ne jistý. Na s. 114 se vloudila dosti brutální brachylogie: „Jan rovněž nejspíše naráží na soudní procesy, které hrozily křesťanům ve Smyrně, a to konkrétně ze strany místních Židů či jen určité židovské skupiny.“ Na s. 149 je konstatováno: „avšak z konkrétních podob utrpení, které popisuje, se spíše nabízí Neronovo pronásledování.“ Není to ale tak, že se spíše nabízí, ale v jeho případě se máme o co opřít, zatímco vztahovat tuto situaci k Domitianovu pronásledování je jen spekulací.

Někde řešitelka vyvozuje či akceptuje vyvození neadekvátního závěru, např. na s. 22: „Lampe pokládá Bruttia za věrohodný zdroj, neboť Eusebios v obou svých dílech cituje své zdroje téměř doslovně.“ Vysvětlení v druhé větě Bruttiovu věrohodnost nijak nezakládá, doslovně citován může být i zdroj, který věrohodný není.

A ještě jinde si vlastně protiřečí. Na s. 105 (a srv. i 106) řešitelka referuje názor, že „*Zjevení* bylo sepsáno za vlády zmíněného tyrana, kterým by snad mohl být Domitianus.“ Zdá se však, že si neuvědomuje, že akceptování tohoto názoru je možné v zásadě jen tehdy, je-li Domitianus považován za pronásledovatele. Případně je možné počítat s tím, že sama dotyčná zpráva vznikla až na základě tradice Domitianova pronásledování, ale potom ji nelze považovat

za důvěryhodnou, když někdo tuto tradici odmítá. A na s. 114 (a srv. i s. 115) je konstatováno: „Ve *Zjevení* tedy máme doklad o úmrtí Antipově a dalších neznámých osob, přičemž všichni zahynuli pro svou víru, nedokážeme však určit, kdy a proč k tomu došlo.“ Řešitelka má zřejmě na mysli kromě Antipy mučedníky, o nichž je řeč v *Apoc.* 6,9, o nichž ale sama (s. 113) konstatovala, že není jasné ani to, kde k tomu došlo, jen je pravděpodobné, že jinde než v Asii.

Ne vždy mohu souhlasit s řešitelčiným hodnocením indicíí. Na s. 15 např. konstatuje: „Jestliže ale nějaké pronásledování proběhlo i v Římě, vznikla by tím lakuna přinejmenším mezi r. 95 a r. 165“. Proč by ale taková lakuna měla být problémem? Řešitelka tím naznačuje, že jakmile pronásledování začalo, mělo podle ní být kontinuální, ale proč by mělo být? Ostatně lakunu tu stejně máme, totiž od pronásledování Neronova, které, pravda, nebylo motivované nábožensky, ale eventuální Domitianovo také nemuselo být, takže lakuny před ním i po něm by byly pochopitelné. Ale hlavně, celý proces by byl mnohem přirozenější, když by nejprve docházelo k ojedinělým konfliktům, odděleným časovými lakunami, a teprve postupně by získal kontinuitu (což se ovšem nestalo vlastně nikdy). Na s. 80 řešitelka prohlašuje za nepřesvědčivý Williamsův výklad, ale jeho postřeh ohledně posvěcení Krista jako pána, který sama zohlednila ve své úpravě ČEP, je podle mě subtilní, ale obtížně vyložitelný jinak, než jak to činí Williams. Dle řešitelky ho lze vykládat mnoha způsoby, ale to je stejně vágní konstatování jako, dle ní, ona formulace. A podobně na s. 81–83 řešitelka také spíše podceňuje argument založený na *ἐν ὀνόματι Χριστοῦ*, nicméně i tak na s. 84 připouští řešení, které ho zohledňuje. Na s. 112 je konstatováno: „V případě Janova pobytu na Patmu se tedy jeví jako pravděpodobné, že ...“, ale na základě předchozího výkladu bych přímo neřekl, že se to jeví jako pravděpodobné. Na s. 124, v pozn. 447 je zmatek v tom, v kolika nápisech je Domitilla identifikována jako vnučka Vespasianova, ale není pravda, že se jí pravděpodobně týkají i ty, kde takto identifikována není. Obě možnosti jsou rovnocenné a lze se i ptát, proč tedy, když se tak často identifikovat nechávala, by od toho někde měla upouštět. Na s. 127 řešitelka poukazuje na to, že „Sordi se navíc nijak nevyjadřuje k tomu, jak máme chápat Diónovu informaci, že z ateismu byli obviněni ti, kteří žili jako Židé – jak jsme rozebrali výše, je velmi nepravděpodobné, že by si Dión spletl judaismus s křesťanstvím nebo že by je záměrně zaměnil.“ Domněnka, že k dotyčnému omylu by došlo těžko, se v práci objevuje častěji, ale zde v kontextu, z něhož vyplývá její problematičnost. Koncem 1. stol. proces emancipace křesťanství od judaismu nebyl ještě dovršen, takže právě naopak, křesťany od Židů pohané asi snadno nemuseli být schopni odlišit. Z Tacita se sice zdá, že toho byli schopni už v roce 64, ale, odhlédnuto od toho, že právě toto je jedním z podezřelých míst jeho zprávy o pronásledování, zdaleka to neznamena, že o generaci později si nějaký pohan nemohl křesťany s Židy plést. Na

s. 146 podle řešitelky „z 3. vize je zjevné, že jsou někteří apoštolové ještě naživu“ – ve skutečnosti je zjevné, že naživu jsou někteří z množiny „apoštolové, episkopové, učitelé a diakoni“. Na s. 149–150 probírané pasáže z *Pastýře* na to, že křesťané čelili soudům, ukazují dost silně, první dokonce připomíná „pliniovské procesy“. Řešitelka tuto možnost připouští jako možnou, ale podobnosti svědčí pro více než jen to, že to je možné. Vzápětí se ovšem vyslovuje takto: „Pokud k tomuto došlo během nějakého pronásledování, nejspíše to bylo za Nerona, jelikož na něj pravděpodobně naráží Hermas jinde, ale s určitostí to říci nelze.“ Právě, že s určitostí nelze říci nikde, na jaké pronásledování Hermas naráží. Že by ale už za Nerona probíhaly „pliniovské procesy“, je prakticky nemožné. Na s. 161 je konstatováno: „Z toho je patrné, že autor píše v době, kdy je generace přímých Ježíšových svědků již po smrti.“ Patrné to ale není, patrné je pouze to, že tato generace Ježíše už aktuálně neposlouchá. Ostatně, sama řešitelka je vzápětí opatrnější: „Je tudíž jisté, že autor píše po Ježíšově smrti, ke které došlo okolo r. 30, a pravděpodobně ještě později, kdy už nebyla naživu první křesťanská generace.“

Obdobně jsou někde diskutabilní důvody, kvůli nimž řešitelka přijímá jinak správný poznatek, např. na s. 127 (a srv. i na s. 132, 153, 173): „Opět také připomeňme to, že Bruttius není spolehlivým zdrojem, neboť ho Eusebios nemusel citovat z první ruky“ – za závažnější bych totiž považoval, že je otázkou, o koho jde. A podobně na s. 171, kde nesdílím ani řešitelčino pochopení Tertullianovy zprávy. Podle ní se totiž „odvolává na *commentarios vestros*, tj. na pohanské autory (či jen autora). I kdyby čerpal pouze z Melitóna, rozhodně by ho neoznačoval jako pohanského autora – pokud by tedy o svých zdrojích nelhal. Zároveň tak ale vyvstává otázka, kdo jsou tyto pohanští autoři (nebo autor)? Jediný pohanský autor, který mluví o Domitianově pronásledování a kterého známe, je Bruttius, ten je však nespolehlivým zdrojem.“ Pohanský zdroj je podle mě třeba vztáhnout jen k Neronovi, k Domitianovi už nikoli. A nejde říci, že Bruttius je nespolehlivým zdrojem. Nespolehlivá je cesta, jíž se jeho informace dostaly k nám.

Tu i onde výklad lehce trpí tím, že je zřejmě vinou pozdějších zásahů do už hotových formulací méně srozumitelný, např. na s. 13: „následkem toho byli často podezírání“ – podmětem jsou ale „křesťanské komunity“, nikoli „křesťané“. Na s. 18 je vadný slovosled: „soudí, že pronásledování křesťanů za Domitiana proběhlo na základě zmínky u Tertulliana.“ Na základě zmínky totiž dotyčný badatel soudí, zatímco aktuální formulace říká, že na základě zmínky proběhlo pronásledování.

Někde řešitelka matoucně komentuje svůj postup, např. na s. 11: „a na konci shrneme obecné argumenty badatelů, k jejichž názoru jsme se nepřiklonili.“ Neměly totiž být jen shrnuty, ale jak už vyplynulo zde výše, řešitelka si ve skutečnosti počíná v souladu se zadáním

a pouze zde to avisuje mylně. Na s. 116 je konstatováno: „Na rozdíl od Malé Asie, u které jsme se zabývali situací místních křesťanských církví obecně ...“ – i z Malé Asie jsou ale známa dvě jména, Antipás a Jan. To oproti Římu není zas o tolik méně.

Některé drobné nedostatky ve výkladu jistě vznikly omylem, ale mohou čtenáře trochu mást, např. na s. 10 bylo místo „Flaviovu manželku“ třeba zmínit „Clementovu“. A na s. 155 z formulace „už v antice se objevovaly pochybnosti o Pavlově autorství, které odmítali Eirénaios a Hippolytus“ není jasné, zda dotyční odmítali Pavlovo autorství, nebo pochybnosti o Pavlově autorství.

Někde není čtenáři podána informace, kterou by mohl postrádat, např. na s. 12, v pozn. 2 je Ste. Croixova „odpověď“ Sherwinu Whitovi citována ze souborného vydání jeho článků, ale čtenář tak nemá šanci pochopit, že šlo o odpověď za 11 a ne za 54 let. Na s. 21 je výklad uvozen informací: „V r. 1986 vychází kniha Marty Sordi *The Christians and the Roman Empire*“. Italský originál vyšel dříve.

Občas se vyskytují pouhé nepřesnosti, nicméně je dobré si uvědomit, že danou informaci bylo možné podat přesněji. Na s. 10 jsou pramenné texty označeny za prameny jako celek, ačkoli v každém z nich jsou o eventuálním pronásledování jen zmínky. Na s. 149 je konstatováno: „Avšak vzhledem k tomu, že myšlenka, že utrpením se může věřící očistit jako zlato ohněm, se objevuje i v jiných biblických textech“ + v pozn. 561 řešitelka odkazuje na autority, které „uvádějí odkazy na další biblické texty“. Jelikož se ale aktuálně zabývá *Pastýřem* a eventuálně Tacitem, nejde o „jiné“ ani „další“ biblické texty, ale prostě biblické texty.

Někde je vadně odkázáno na zdroje nebo odkaz úplně chybí: na s. 19, v pozn. 31 má být odkázáno na Pliniův dopis, a přímo jeho konkrétní paragraf, „10, 97“ je ale odpověď Traianova. Na s. 20 a 21 chybí odkaz na Suetoniovu zprávu o vyhýbání se placení daně do *fiscus Iudaicus*, na s. 24 odkazy na Tacita a Plinia, na s. 54, v pozn. 122 je odkazováno na IGR 4, 556, který je ovšem z Ankýry, nikoli z Aizanů, vztahuje se k Augustovi a Livii a netýká se císařského kultu. Odkázáno zřejmě mělo být na 4, 560, ale o jeho provenienci z Aizanů editor zřejmě nepochybuje, nejistotu ale vyjadřuje ohledně toho, zda se týká císařského kultu. Dále je na s. 149, v pozn. 560 odkaz na „Tacitus, *Annales*, 15, 44, 6-7“ zřejmě převzat bez vlastní kontroly ze sekundární literatury, protože ve standardních edicích má dotyčná kapitola jen 5 paragrafů. A na s. 26, v pozn. 57 pak je chyba v titulu odkazované práce („Romance“) a na s. 94, v pozn. 305 taktéž, správně je „johanneischer“.

K obdobným technickým nedostatkům patří i to, že na s. 22 v pozn. 41 a 42 je zřejmě omylem uvedeno něco jiného, než co do nich patří. A na s. 53, v pozn. 115 a na s. 80, v pozn. 240 měl být zřejmě ještě upraven křížový odkaz.

Někde není dodržen citační formát: na s. 13, v pozn. 5 není titul díla celý v kursivě, na s. 15, v pozn. 15 není jméno citované autority velkým písmem, na s. 17, v pozn. 20 a 23 nejsou tituly citovaných děl v kursivě, na s. 23, v pozn. 48 chybí v citaci vrocení, na s. 109, v pozn. 383 není název periodika v kursivě a na s. 156, v pozn. 588 je jméno Attridge v citaci malými písmeny. A do téže kategorie nedostatků patří i to, že řešitelka obvykle cituje zdroj při první výskytu kompletně a při dalších už jen zkráceně, ne vždy se ale podařilo toto dodržet. Zkráceně hned při prvním výskytu jsou zdroje citovány na s. 54, v pozn. 121; na s. 56, v pozn. 130 (*bis*); na s. 82, v pozn. 249; na s. 89, v pozn. 279, přičemž Greena, Christianity ... navíc postrádám v bibliografii stejně jako práci Dunnovu citovanou na s. 138, v pozn. 507. A zkrácený odkaz hned při prvním výskytu je i na s. 159, v pozn. 603 (*bis*).

Různé překlady či chyby v interpunkci se objevují v míře únosné, nicméně upozorním na moment, v němž řešitelka chybí konsekventně. Před spojkou „a“ v poměru důsledkovém se píše čárka, a proto měla být všude, kde se objevují spojení „a tím pádem“ (s. 21, 60, 63, 68, 74, 110, 160), „a proto“ (s. 23, 25, 124, 146, 147), „a tak“ (s. 77), „a tudíž“ (s. 112, 145, 167).

Na závěr ještě dva „nezařaditelné“ nedostatky: na s. 25 není postřehnuto, že Ulrike je jméno ženské, a na s. 69, v pozn. 186 nelze pro citáty ze Septuaginty použít ČEP, neb to není překlad Septuaginty.

Rád bych ale znovu zdůraznil, že vypočtené nedostatky jsou spíše zpětnou vazbou pro řešitelčinu další práci, ale rozhodně ne důvodem ke snížení hodnocení této práce. A podobným důvodem nemůže být ani aspekt, který zmíním ještě teď, který však ukazuje spíše na limit zadání této práce. Odmítnout Domitianovu nálepku pronásledovatele mohla řešitelka i proto, že nemusela uvažovat o tom, k čemu vztáhnout zprávy pramenů, které by se Domitianovy vlády přeci jen týkat mohly, byť pro to nemáme závažné důvody, především *Listu Židům* a *Pastýře Hermova*. V tuto chvíli jde však také především o podnět k dalšímu přemýšlení.

A podobnými podněty jsou následující otázky, které by mohly být probrány i v rámci obhajoby:

1) Na s. 59–60 se řešitelka vyjadřuje k tzv. *institutum Neronianum*. Nemělo by ale smysl se pozastavit nad samotným významem výrazu *institutum*? Takto totiž stojí odmítnutí toho, že by šlo o nějaký edikt, jen na argumentu *e silentio*, který je sice v tomto případě více než hodný pozornosti, ale nebylo třeba se spokojit jen s ním. Řešitelka v podstatě proto nepřímě hodnotí Tertullianovu zprávu jako výmysl, ale to se nezdá nutné.

2) Na s. 65–66 je konstatováno: „když se ale na obsah listu podíváme důkladněji, zdá se, že Plinius od Traiana vyžaduje radu jen v jednom ohledu: v první fázi, kdy Plinius vyšetřoval

ty, kteří k němu byli předvedeni žalobci, popisuje své počínání bez váhání. Problém pro něj nastává, až když se dostává k odpadlíkům.“ Jak je to ale v souladu s tím, že hned v úvodu Plinius své problémy vypočítává takto: „Nikdy jsem nebyl přítomen při vyšetřování křesťanů; proto nevím, jak dalece se mají trestat a co se má vyšetřovat. Stejně tak si nejsem jist, zda se má dělat nějaký rozdíl ve stáří, anebo zda je jedno, je-li někdo ještě mladistvý nebo dospělý; zda se má dát milost tomu, kdo odvolal, anebo zda nemá mít žádný prospěch z toho, že kdysi byl křesťan a přestal jím být; zda se trestá sama příslušnost ke křesťanství, i když není spojena se zločiny, anebo zločiny souvisící s touto příslušností.“

3) Na s. 123 se řešitelce zdá, že „V tomto případě by byl ateismus, který spíše budeme vykládat jako neochotu uctívat božstva, jen záminkou“ – je-li ovšem výše řečeno, že atheismus nebyl trestným činem, tak jak mohl fungovat jako záminka?

4) Na s. 130 (a srv. i na s. 153) se ze závěru k výkladu o Domitille zdá, že řešitelka preferuje možnost, že Domitilla a Clemens byli odsouzeni vlastně každý z jiného důvodu. Pak je ale otázkou, proč Dio mezi nimi v tomto ohledu nerozlišuje?

Dále se samozřejmě nabízí reagovat na výše vypočtená místa, kde nesouhlasím s řešitelčím hodnocením indicií.

Jak jsem však už několikrát zdůraznil, práce sama je na vysoké úrovni, a proto ji s radostí doporučuji k obhajobě a navrhuji hodnocení „výborně“.

V Praze, 30. srpna 2022

Ivan Prchlík (ÚŘLS FF UK)